

МОНГОЛЫН ШИНЭ ҮЕИЙН БОЛОВСРОЛ, СУРГУУЛИЙН ХӨГЖИЛД БУРИАД СЭХЭЭТНҮҮДИЙН ГҮЙЦЭТГЭСЭН ҮҮРЭГ (1912-1932)

Товч агуулга: Ар Монголд өрнөсөн 1911 оны Үндэсний эрх чөлөөний хувьсгалын дараа үеэс Нийслэл Хүрээнд нээгдсэн сургуулийн анхны багш мэргэжилтнээр Буриад сэхээтнүүд ажиллах болсон түүхтэй. Монголын шинэ цагийн анхны сургууль байгуулагдсан эхэн үеэс буриад сэхээтнүүд тэргүүлэх үүрэг гүйцэтгэж байсныг түүхэн баримтууд, үйл явдлууд харуулдаг. Ийм зүтгэлтнүүдийн тоонд Цэвээн Жамсрано, Эрдэнэбатхан, Ишдорж, Абашеев зэрэг сэхээтнүүдийг нэрлэж болох юм. Тэд 1911-1930-аад оны үед сургууль байгуулах, сургуулийн хөтөлбөр, сурах бичиг боловсруулах, зохиох, орчуулах, Монгол сурагчдыг гадаадын хөгжингүй оронд (Орос, Герман, Франц) суралцуулахад чухал үүрэгтэй байв. Монголын боловсрол судлал, боловсролын түүх, сургуулийн хөгжилд өөрсдийн амьдрал хүсэл тэмүүлээ бүрэн зориулсан эдгээр эрдэмтэд, багш нарын намтар түүх, зохиож, орчуулсан сурах бичиг, бүтээл туурвилыг тодруулан таниулах нь чухал гэж үзэж байна.

Түлхүүр үгс: сургууль, боловсрол, хөтөлбөр, сурах бичиг, Цэвээн Жамсрано, Эрдэнэбатхан, Ишдорж.

Radnaagiin Sodnomtseren
 Mongolian Institute of Educational Research
 Ulaanbaatar, Mongolia

THE CONTRIBUTION OF BURYAT INTELLECTUALS FOR SCHOOL DEVELOPMENT IN MONGOLIA AND THE EDUCATION OF MODERN MONGOLIA (1912-1928)

Abstract: The New Age of Education in Mongolia was opened in 1911 by Buryat intellectuals who were worked as the first teachers of the Schools. There was the Revolution for National Freedom in 1911. Since that time, Buryat intellectuals worked as specialists for the Education of modern Mongolia. The schools were just opened in «Ikh Khuree» at that time and Mongolians were not much experienced. That's why Buryat intellectuals leaded them for the further development. These intellectuals' efforts were confirmed by historical facts. We can list such names as Tseveen Jamsrano, Erdenebathan, Ishdorj and Abashheev. They made a big contribution to establishing schools, developing schools programs, textbooks, and training Mongolian students in foreign countries during the 1911-1930s period. We would like to say it is very important to take in research these biographies and talents of the scientists and teachers who dedicated their lifelong researching to Mongolian Education Studies, Educational history and School development.

Key words: school, education, textbooks, Tseveen Jamsrano, Erdenebathan, Ishdorj.

1. Буриад сэхээтнүүд сургууль байгуулах, Монгол сурагчдыг гадаадад суралцуулах талаар идэвхи чармайлт гаргасан нь

XIX зууны төгсгөл XX зууны эхэн үед Ар Монголд хичээллэж байсан сургууль нь Монгол, Манж, Хятад зэрэг бичиг үсэг голлон сургадаг байв. Хаант Орос Монголын харилцаа өргөжиж, улмаар Хүрээн дэх Орос консулаас Хүрээний газраа Орос бичгийн сургууль байгуулж, Монгол хөвгүүдийг сургах талаар хэд хэдэн удаа санал тавьсныг Хүрээний Манж сайдууд удаа дараа элдвээр саатуулан өнгөрөөсөн байна. Энэ бол Манж нар Монголд Оросын соёлын нөлөө нэвтрэхээс болгоомжилж, хавчиж, Орос Монгол хоёрыг улс төр, эдийн засаг, соёлын ямар ч харилцаа холбоогүй байлгах гэсэн бодлогын илрэл юм.

1911 оны Үндэсний эрх чөлөөний хувьсгалын дараа үеэс Нийслэл Хүрээнд нээгдсэн шинэ цагийн Монголын боловсрол сургуулийн анхны багш мэргэжилтнээр Орос, Буриад сэхээтнүүд ажиллах болсон түүхтэй. XX зууны эхэн үеийн 10-30-аад он бол тусгаар тогтносон Монгол улсын боловсролын хөгжил дэвшлийн анхны шан тавигдаж, Монголын төр улс орноо дэлхийн жишигт дүйцэхүйц эдийн засаг, боловсрол, соёлтой болгохыг тэргүүлэх зорилт болгон хэрэгжүүлж эхэлсэн он жилүүд байв. Ойрхи үеийн Монголын боловсрол, сургуулийн хөгжилд халх, цахар, буриад, барга зэрэг хэд хэдэн ястны төлөөлөл эрх тэгш үүрэгтэй оролцож байсан хэдий ч буриад сэхээтнүүд тэргүүлэх үүрэг гүйцэтгэж байсныг түүхэн баримтууд, үйл явдлууд харуулдаг. Ийм зүтгэлтнүүдийн тоонд Цэвээн Жамсрано, Эрдэнэбатхан, Ишдорж зэрэг сэхээтнүүдийг нэрлэж болох юм. Эдгээр сэхээтнүүдийн Монголын шинэ цагийн сургууль, боловсролын салбарт хийж гүйцэтгэсэн ажлыг гол болгон үнэлэлт өгөх, Монголын сургууль, боловсролын түүхэнд тэдний эзлэх байр суурийг тодорхойлох оролдлого хийлээ.

Буриад сэхээтдийн тухай Хүрээнд байсан эрдэмтэн В.А. Котвич бичихдээ: “Боловсролын салбарын хувьд Орос орон албан ёсны төлөөлөгчдөөрөө дамжуулан ахиухан ашиг сонирхол олж авахыг олигтой мэрийхгүй байдал анзаарагдаж байна. Гэхдээ энэ хэрэгт Монголчууд Буриадын сэхээтнүүдийн зүгээс дэмжлэг авч байна. ...буриадууд ч боловсрол гэгээрлийн салбарт чамгүй туслалцаа үзүүлж байна” [Цыбиков, Чимитдоржиев, 1997, с. 11] гэж буриад сэхээтнүүдийг үнэлсэн байдаг.

Ж. Цэвээн. Ж. Цэвээн Монголд ирсэний дараа 1912 оны эхээр “...ард албатын мунхаг, харанхуйг эрдмийн зул бадруулж гийгүүлсүгэй” хэмээсэн бичгийг Гадаад Явдлын Яамны тэргүүн сайд Чин ван Ханддоржид өргөж байжээ. Түүнд “Гадаадын олон хүчирхэг улсын хамаг хүч чадал нь гагцхүү элдэв ухаан, эрдэм дор нэвтрэн дээд, доод эр, эм ялгалгүй цөм бага наснаасаа эхлэн адаг (бага), дунд, дээд гурван шатны сургууль дор явж зүйл бүрийн ухааныг өөр өөрийн төрөлх хэл дээр судалснаар энэ мэт хүчирхэг болжээ. Бүгдээр нийт тусгай олон тооны эрдэм дор нэвтрэлцэхийг ямагт шамдан хичээвээс зохимой” [Их соён гэгээрүүлэгч Ж. Цэвээн, 2011, 53 т.] гэж бичжээ.

Ж. Цэвээний санаачлагаар сайд Ханддоржийн шууд дэмжлэгээр 1912 оны 3-р сарын 24-нд анхны иргэний бага сургууль 47 сурагчтайгаар нээгджээ. Монгол сургуулиудад багшлуулахаар Буриадаас Н.Т. Данчинов, Г. Вампилов, Д.А. Абашеев нарыг Ж. Цэвээн урьж ирүүлсэн байна. 1912 онд сургууль байгуулах тухай Ж. Цэвээний өргөсөн бичигт “Да-Хүрээ Монгол улсын нийслэл хот, олон түмний төв газар болж тогтсон тул энд дав дээр доорд (бага) сургууль нэгийг байгуулж, хожмоо дундад сургууль нэмэхээр сууриа талбиж дурсагдан олон ухаан дор багачуулыг сургахыг эрсүгэй” [Автономитын үеийн Монгол сургууль (1911-1919), 1966, 13 т.] хэмээн өргөх бичиг мэдүүлж байжээ. Мөн сурах бичиг зохиох тухай “Сургуулийн багш нар ба эрдэмтэн дор тушааж ухаан бүрийн (судлагдахуун бүрийн. – Р.С) дэвтрүүдийг Монголоор зохиолгохыг хүсмэй” [Автономитын үеийн Монгол сургууль (1911-1919), 1966, 13 т.] гэжээ. Ингэж XX зууны эхэн үеийн Монголд сургууль байгуулах, сургуулийнхөтөлбөр, сурах бичиг боловсруулахад Ж. Цэвээн тэргүүлэх үүрэгтэй байв.

Ж. Цэвээн 1912 оноос Гадаад хэргий гэрхлэншийтгэх яамны соёл эрхэлсэн түшмэл, мөн яамны дэргэдэх сургуульд багшаар ажилласан. Ингэхдээ сургуулийн дүрэм, журам, хичээлийн хөтөлбөрийг боловсруулан багшилж байв. Монгол сурагчдыг өрнийн соёлтой танилцуулан сайн суралцсан заримыг нь Эрхүү, Троицкосавск хотуудад илгээн суралцуулжээ.

Сургуулийн дүрэм боловсруулах үүргийг Ж. Цэвээн тэргүүтэй хүмүүст өгсөн байна. Энэ тухай архивын баримтад “Эдүгээ гадаад хэргийг бүгд захиран шийтгэх яамнаас Орос, Монгол үсгийн сургууль байгуулсан нь... тус яамнаа дэд сайд нягт билэгт гүн да лам Равдан, дэс түшмэл Бавуудорж, буриад орчуулагч Жамсранов нарыг нэр заан томилж дүрэм хэмжээ тогтоолгон эл хэргийг хавсарган захируулах явдлыг айлтгасан”-ы [Автономитын үеийн Монгол сургууль (1911-1919), 1966, 19 т.] агуу Ж. Цэвээн тэргүүлэн 1915 онд бага сургуулийн 18 зүйл бүхий, дунд сургуулийн 29 зүйл бүхий дүрмийг боловсруулсан байна.

Ж. Цэвээн сургууль соёл нээгдэхэд эн түрүүнд хэрэгтэй сурах бичиг номыг Оросоос эрэн сонгож, 8 төрлийн чиглэлээр элдэвт шаардлагатай 100 гаруй номыг сонгож авчруулсан байдаг [Их соён гэгээрүүлэгч Ж. Цэвээн, 2011, 60 т.]. Тэрээр сургуульд суралцах хүүхдийн унших ном, бичих дэвтрийг Хиагт хотоос хувийнхаа мөнгөөр худалдан авчирч, тэдгээр ном, сурах бичгээ орчуулахын хажуугаар ойлгоход нь дөхөмтэйг бодон хялбаршуулсан сурах бичиг зохион, анхны шавь нартаа хэрэглэж байжээ. Ж. Цэвээн хүүхдэд зориулан “Орчлон ертөнц, нарны аймгийн үүсэл”, “Дэлхийн тухай анхны төсөөлөл” зэрэг ном зохиосон нь олон жил хэрэглэгдэж, дараа үеийн Монгол сурах бичгүүдийн эх үүсвэр болсон байна.

Тэрээр Монгол оронд өрнөсөн 1921 оны Үндэсний ардчилсан хувьсгалд оролцож, Ардын Засгийн Газрын Дотоод яамны дэд сайдаар томилогдон төрийн зохион байгуулалт, засаглалын хэлбэр, гадаад бодлого, улс орны эдийн засгийг сэргээхэд хүчин зүтгэсэн. 1921 онд Судар бичгийн хүрээлэнг үүсгэн байгуулалцаж, эрдэмтэн нарийн бичгийн даргаар ажиллаж, Судар бичгийн хүрээлэнгийн гадаад харилцааг өргөжүүлэхэд жинтэй хувь нэмэр оруулсан хүн юм.

1921 оны 7 сарын 31-нд Нийслэл Хүрээнд Ардын Засгийн Газрын хуралдаан болж, Ж. Цэвээнийг Дотоод яамны дэд сайдаас чөлөөлөн, сургуульд хэрэглэгдэх ном, судар, түүх шаштир зэргийг бодолхийлэн зохиох эрдэмт түшмэлээр томилж, сургуулийн хэргийг эрхлүүлэхээр тогтжээ.

Монгол улсын эдийн засгийг хөгжүүлэх үндсэн чиглэлийг боловсруулах ажил 1922 онд эхэлж, Засгийн газрын шийдвэрээр Б. Цэрэндорж, Ж. Цэвээн, О. Жамьян нарын бүрэлдэхүүнтэй байгуулжээ. Тэд “Эдийн засгийн үндсэн бодлого” хэмээх баримт бичгийг боловсруулсныг 1923 оны 8 дугаар сард хуралдсан МАН-ын их хурлаар сайшаан баталсан билээ. “Эдийн засгийн үндсэн бодлого” нь дотроо 18 зүйлтэй бөгөөд улс орны бүхий л салбарыг хөгжүүлэх, санхүү эдийн засгийг зангидан хөрөнгө хуримтлуулж зөв зохистой чиглэлд зарцуулах, эдийн засгийн гол хөгжлийн тулгуур нь иргэдээ боловсролтой эрдэмтэй болгох нь хамгаас чухал

гэдгийг анхааруулсан байдаг. Тус бодлого нь үндсэндээ 1940-өөд он хүртэл хугацаанд Монгол орны боловсрол, эдийн засгийн хөгжлийн талаар тавих гол гол бодлого, зорилтыг тодорхойлсон юм.

Эрдэнэбатхан (Никита Федорович Батуханов, 1888-1942)

Никита Федорович Батуханов буюу Эрдэнэбатхан нэрээрээ мөнхөрсөн тэрээр одоогийн ОХУ-ын Эрхүү мужийн Усть-Ордын үндэсний тойргийн Бохан аймгийн Тараса тосгонд 1888 онд төржээ. 1909 онд Эрхүү хотын багш нар бэлтгэх курст элсэн орж суралцсанаар эрдэм боловсрол дагасан амьдралын гараа эхэлсэн юм. Ж. Цэвээний зөвлөснөөр 1914 онд Монголд ирж, Нийслэл Хүрээний консулын дэнж дэх Орос сургуульд, дараа нь Гадаад яамны дэргэд шинээр нээгдсэн сургуульд багшлах болжээ.

1921 оны Ардын хувьсгалын дараа Монголд Гэгээрлийн яам анх байгуулагдсан түүхтэй. Эрдэнэбатхан 1921 оноос Түр засгийн газрын нарийн бичгийн дарга байхдаа монгол улсын дотоод яамны /дотоодын хэргийг эрхэлж байсан яам/сургуулийн хэлтсийн хэргийг эрхэлж байжээ. Эрдэнэбатхан 1921-1924 онд Нийслэл Хүрээний сургуулиудад багш, Судар бичгийн Хүрээлэнгийн ажилтан, ДЯЯ-ны дэргэдэх бага сургуулийг хариуцах хэлтсийн эрхлэгчийн ажлыг хийж байв. 1924 онд Жамьян гүнг Гэгээрлийн сайдаар томилсон боловч тэрээр гурван сарын дараа өөрийн хүсэлтээр ажлаа өгчээ. Түүний оронд 1924 оны арваннэгдүгээр сарын 25-аас Эрдэнэбатханыг Ардыг Гэгээрүүлэх Яамны сайдаар томилсон байна. Засгийн газрын хэрэг эрхлэх газрын анхны дарга байхдаа ч, Гэгээрлийн сайд болсныхоо дараа ч тухайн үеийн Монголын Засгийн газрынбичиг баримт, тогтоол зэргийг тэрээр ихэд нямбайлан бичсэн нь одоо Монгол улсын Үндэсний Төв архивт хадгалагдаж байдаг.

Сайд Эрдэнэбатхан монгол залуус Орост бус, харин барууны өндөр хөгжилтэй орнуудад боловсрол эзэмших ёстой гэсэн зарчмыг баримталдаг байсан хүн юм. Түүний хичээл зүтгэлээр анх удаа Монголын залуус баруун Европын Франц, Германд суралцахаар явсан юм. Сайд өөрөө суралцах хүүхдүүдээ сонгож, сургуулиудад нь хүргэж, айлуудаар тарааж өгөөд, Берлинд хэсэг хугацаанд ажиллаж, Монголын газрын зураг хэвлүүлэх, сурах бичиг, хэвлэлийн үйлдвэр, бичгийн машин захиалах, киноны тоног төхөөрөмж, цахилгаан дизель станц авчрах зэрэг маш чухал ажлуудыг амжуулаад иржээ. Анхны 29 хүүхдийн хоёр нь Францад, үлдсэн нь Германд сурч, хожмоо Монголын шилдэг сэхээтнүүд болсон билээ.

Эрдэнэбатхан 1924 онд Улсын бага хурлын гишүүн, 1924 оны 12 сараас 1928 оны 11 дүгээр сарын 16 хүртэл Ардыг гэгээрүүлэх яамны сайд, 1926 онд Ардын засгийн анхны дунд сургуулийн (1923 онд 8 жилийн анхны сургууль) анхны 35 сурагчыг Герман, Франц улсад явуулах тушаалыг Эрдэнэбатхан гарган удирдан авч явсан. Герман Францад суралцах оюутнуудийг сонгох, тэдэнд асар их анхаарлаа хандуулж тусалсан. Тэрээр орчин цагийн боловсролын суурийг ийнхүү тавьж өгсөн гавъяатай билээ.

1937 оны есдүгээр сарын 22-нд Оросын ДХАК-ын даргын тушаалаар түүнийг хувьсгалын эсэргүү хэрэгт баривчлан, “Цэвээн Жамсрановын толгойлсон нармай Монгол үзэлтэй буриадуудын Ленинград дахь бүлгийн удирдагчдын нэг, Монголын залуу үеийг хөрөнгөтний үзлээр хүмүүжүүлэх зорилгоор Герман, Францад илгээсэн” зэрэг хилс хэргээр яллан 1940 оны 2-р сарын 19-ний өдөр 8 жил хорих ял оноосон байна.

1930-аад оны эхэн үед Эрдэнэбатхан бага, дунд сургуульд үзэх “Дэлхийн ерөнхий байдал” 1931 он, “Орос хэл сурах дэвтэр” зэрэг сурах бичгүүдийг орчуулан зааж байснаа сурах бичиг болгон хэвлүүлсэн байна.

Ишдорж, Базарын (1899-1937) 1899 онд Буриад Монголын автономит улсын Сэлэнгэ Оронгойд төржээ. Сэлэнгэ Оронгойд бага сургууль, Чита хотын гимназыг төгссөн [Цыбиков, 1999, с. 57].

Ардын Засгийн газраас 1922 оны 4-р сард Дотоод яамны дэргэд сургуулийн хэлтсийг байгуулж, 1924 онд Ардыг гэгээрүүлэх яам болгон өргөтгөн ерөнхий, сургуулийн, ардыг боловсруулах гэсэн гурван хэлтэстэй байгуулсан. Сургуулийн хэлтэс нь бага, дунд, тусгай мэргэжлийн сургуулиудыг байгуулж, түүний сурагчид багш нарын орон тоо, төсөв, зардлыг тогтоох, сурах бичиг хэвлүүлэх ажлуудыг Б. Ишдорж хариуцаж байжээ. Тэрээр 1922 онд Москва хотноо Алс Дорнодын олон улсын ардын төлөөлөгчдийн анхдугаар их хуралд хэлмэрчээр оролцсон. 1922 онд Засгийн газрын 33 дугаар хурлаар Нийслэлд “Багш нарыг бэлтгэх сургууль” байгуулан монгол бичиг мэддэг 20-иод залуучуудыг 4 сарын хугацаатайгаар сургаж, бага сургуулиудын танхим нээх тухай тогтоолыг баталжээ. Энэ сургуульд Ишдорж багшилж байв. 1923 оны дөрвөн сарын наймны өдөр явуулсан архивын баримтанд “...өнгөрсөн жил дор манай яамнаас Буриад Монголын автономии мужийн коминдатын газраас зөвшөөрлийг авч сургагч Ишдоржийн биеийг урин ирүүлж Багшийн сургуулийн сургагчийн алба хаалгаж, тэрхүү сургуулийг нэгэнт төгссөн энэ он цагаан сарын шинийн нэгнээс эхлэн дунд сургууль нээн байгуулж, мөнхүү Ишдоржийг захиран хавсаргасан сургагчийн албанаа томилон суулгасан. Багш Ишдорж нэгэнт үүсгэн сургасан сургуулийн хэргээ төгсгөх хүсэлтэй тул ...энэхүү Ишдоржийн биеийг татан буцаахгүй болгон сургуулийн багшийн албыг хэвээр хаалгаж тусламж

үзүүлэх явдлыг зохих газраа уламжлан хариу ирүүлсүгэй” [Монгол улсын Үндэсний Төв архив. Х-1. Д-1. Хн-179. Х. 25-26] гэж бичигдсэнээс үзвэл Ишдоржийг цаашид үргэлжлүүлэн ажиллуулах сонирхол байжээ.

Ишдорж 1923 онд Нийслэл хүрээний дунд сургуулийн захирал, 1927 онд Герман, Франц улсад сурч байсан монгол сурагчдын захирал, 1930 оноос Судар бичгийн хүрээлэнгийн жинхэнэ гишүүн, эрдэмтэн нарийн бичгийн дарга зэрэг ажил эрхлэж байсан.

Монгол улсын 16 (1926) дугаар оны 12 дугаар сарын 2-ны өдөр Засгийн газрын Эрхлэх товчооны гишүүд хуралдсан 234 дүгээр хурлын тогтоолын 11 дүгээр зүйлд Герман, Францын сургуульд буй Монгол сурагчдын даргад дунд сургуулийн багш Ишдоржийг томилжээ [Монгол улсын Үндэсний Төв архив. Х-1. Д-2. Хн-146. Х. 229-230].

1920-1930 оны үед манай багшнарын дотор өндөр боловсролтой багшнар олон байсныг тэр үеийн сурагч хожимнь манай нэртэй эрдэмтэн болсон Ш. Лувсанвандан гуай дурсахдаа “Намайг дунд сургуульд сурч байсан 1927-1928 оны үед... Монгол Улсад орчин цагийн дээд сургуультай /боловсролтой/ хүн гэвэл оросын дээд сургуультай Цэвээн Жамсранов, Баярт Вампилов, Даш Сампилион, Японы дээд сургуультай Нүннээжав гэж хэлэлцдэг байж билээ. Манай дунд сургуулийн бусад багшнараас Дашее, Цэвэгжав, Буддарь хоёрыг оросын дунд сургуультай, Хажид, Бадрах, Дүүрэн-аа, Соёлтой гурвыг хятадын дунд сургуультай гэдэг байсан. Тэр үеийн дунд сургуулийн багшнар дотор харь хэл мэддэг хүн олон байв. Жишээлбэл, Буддарь орос, англи, герман хэлтэй, Нүннээжав япон, хятад, англи хэлтэй, Цэвэгжав орос хэлтэй, Бадрах, Соёлтой, Дүүрэн-аа гурав хятад хэлтэй гэдэг байсан” гэж Монголын сургуульд ажиллаж байсан Буриад, Өвөр Монгол сэхээтнүүдийг ихэд үнэлсэн байна.

2. Сурах бичиг зохиох, орчуулахад оролцсон нь

Монголчууд үр хүүхдээ хүмүүжүүлэх өнө эртний уламжлалт үзэл баримтлал бүхий арга, ухаан, туршлагатай ард түмэн юм. Монгол хүүхдийг багаас нь хүмүүжилтэй болгохын тулд эрт дээр үеэс амаар болон бичгээр уламжилж ирсэн ном зохиол, бүтээлүүдийг ашиглаж ирсэн. Харин 1911 оноос хойш сургуулийн хүүхдэд зориулсан сурах бичгийг орчуулж хэрэглэх болжээ. Ж. Цэвээн Лункевичийн “Байгаль бодисыг судлах бичиг” хэмээх 40 дэвтрийг 1913 онд орчуулж эхэлсэн боловч дуусгаж амжаагүй бөгөөд харин Б. Ишдорж түүнийг үргэлжлүүлэн 1924-1925 онд орчуулж, 1930-1932 онд 8 дэвтрээр хэвлүүлсэн байна.

1920-иод оны эхээр (1920-1925 онуудад) сургуулиудад хэрэглэгдэх жинхэнэ албан ёсны сурах бичиг байсангүй, зөвхөн сурагчид ба насанд хүрэгчдийг бичиг үсэгт сургах зорилгоор хэд хэдэн зохиолыг хэвлэн нийтэлж ашиглаж байв. Энэ үед заах арга, сурган хүмүүжүүлэх ухааны үндсэн дээр боловсруулсан хичээлийн төлөвлөгөө, хөтөлбөр байсангүй учир сургуулиудад зөвхөн унших, бичих хичээлийг голлон явуулж, тухайн үед хэвлэгдсэн ном зохиолыг тэрхүү хичээлдээ өргөнөөр ашигладаг байжээ. Ж. Цэвээний зохиосон “Оюун түлхүүр” хэмээх сурах бичиг 1921 онд, “Зурхайн бодлого” 1922 онд, “Хүүхдийн журамтай сурах”, “Хичээлийн бичиг” 1923 онд 4 дэвтрээр, “Санамж бодлогын бичиг”, “Тоо бодлогын бичиг”, Багш нарын II хурлын тогтоол, 1924 онд “Монгол цагаан толгой” зэрэг сурах бичиг, гарын авлага зохиох, орчуулах ажлуудыг хийсэн байна. 1925-1930-аад оны эхэн хүртэлх богино хугацаанд Ж. Цэвээний “Монголын газарзүй”, Б. Ишдоржийн “Монгол хэлний зүй” зэрэг үндэсний сурах бичгийн чанартай номууд хэвлэгдэн гарчээ.

БНМАУ-ын багш нарын 2-р хуралд дунд сургуулийн байдлын тухай захирал Ишдоржийн илтгэл (1925.8.2)-д “дунд сургууль байгуулсаар одоо хоёр жил хагас болж буй энэ завсарт заасан зүйлүүд нь Монгол бичиг, тооны ухаан, хэмжихийн ухаан, түүх, дэлхийн байдал, хэмжихийн арга, физик химийн зэрэг олон ухааныг зааж буй... Аливаа сургуульд заах зүйлүүдийг бичсэн дэвтрүүдгүй тул ... бидний багш нараас оролдон хэд хэдэн дэвтэр зохиож орчуулсан нь гуч шахам тоо болж буй эдгээрийг хэвлэлийн хороо байгуулсны дараа хэвлэн гаргах гэж буй заа хэмээн бэлтгэж буй...” [Содномваанчиг, 2008, 14 т.] эжээ. Эндээс үзвэл Монголын анхны дунд сургуулийн багш нар “дунд сургуулийн дүрэм”-ийг үндэслэн ЗХУ-ын хөтөлбөр, сурах бичгийг ашиглан дунд сургуулийн сургалтыг зохион байгуулж байжээ.

1927 онд 120-иод сурагчтай арваад багштай дунд сургуульд монгол, орос, англи, герман, хятадхэл, монголын түүх, олон улсын түүх, дэлхийн байдал, түмэн бодис, бодисын зүй, арифметик, алгебр, геометр, дорно дахины зураг, өрнөдийнхний зураг, биеийн тамир гэх мэтийн хичээл зааж байв. БНМАУ-ын багш нарын 2-р хурлын тогтоолд “...Хоёр. Олон бага сургуулийн газруудын зарим нь Ардын гэгээрүүлэх яамны заавар ба мөн сургуулийн дүрмийн доторх зүйлээс **Дэлхийн байдал, Улсын түүх** зэргийг зааварлаагүй нь буй. Энэ тухай шинэ дэлгэрэнгүй дэвтрийг хэвлэн гартал Цэвээн Жамсрановын зохиосон **Дэлхийн байдлын дэвтэр**, мөнхүү Ишдоржийн зохиосон **Монгол улсын хураангуй түүх** зэргийг товчлон авч зааваас зохино” [Хувьсгалын ардчилсан шатны ерөнхий боловсролын сургууль (1921-1940), 1967, 210-211 т.] гэснээс үзэхэд

анхны бага сургуулиудад зааж байсан хичээлийн сурах бичгүүд бол нэр дурдагдсан багш эрдэмтдийн бичиж хэвлүүлсэн зохиолууд голлож байжээ.

Ишдоржийн орчуулсан, зохиосон сурах бичгүүдээс дурдвал “Герман-монгол хэлний толь бичиг” 1928, “Монгол хэлний дүрэм” 1930, “Багш нарыг давтан сургах түр сургууль” 1930, “Монголын шинэ үсгийн заавар” 1931, “Унших дэвтэр” 1931, “Тооны ухааны товч тайлбар” 1931, “Монгол үсэг хэмээх дэвтэр” 1933, “Монгол хэлний яруу найруулга” 1934, “Хоёр үгийг хавсран бичиж болох эс тухай” 1935, “Монгол үсгийн сурах бичиг” 1936, “Шинэ толь бичиг гарсан тухай” 1937 зэрэг эрдэм шинжилгээ судалгааны үгүүлэл, сурах бичиг, гарын авлага бичиж хэвлүүлжээ [Монгол хэл бичгийн судлал-XI, 2008, 28 т.].

Ишдорж багш 1930-1933 онд “Соёлын тэмцэл” сэтгүүлийн эхний 12 дугаарыг “Багш нарын сэтгүүл” нэртэйгээр эрхлэн хэвлүүлжээ. Тус сэтгүүл бол Монголын багш нарыг хичээлээ хэрхэн үр өгөөжтэй зааж сургах, мэдлэг, заах арга зүйгээ дээшлүүлэх тал дээр тухайн үедээ их үүрэг гүйцэтгэж байсан, багш нарт зориулж гаргасан анхны сэтгүүл болно. Ингэж 1923-1930-аад оны үед дунд сургуульд үзэж байсан 9 хичээлийн заах ном сурах бичгийг зохиох, орчуулах, хичээл заах ажилд Орос улсаас ирсэн, тэр үед багшийн сургуульд багшилж байсан буриад Жамсранов, Эрдэнэбатухан, Абашеев, Хазагаев, Ишдорж нарын зэрэг багш нар ихээхэн хүчин зүтгэл гаргажээ. Энэ тухай “Хэмжих зурах ухаан, дэлхийн байдал, шинжлэх түүх, тооны ухаан...үсгээр үлгэрлэн бодох томъёоны ухаан, таван тивийн байдал зэрэг ном дэвтрүүдийг Орос, Япон судраас орчуулан бэлтгэн буй” гэжээ. 1921-1926 онд Оюунтүлхүүр, “Зурхайн бодлогын бичиг”, “Ертөнцийн байдал”, “Монгол үсгийн цагаан толгой”, “Баларцагийн түүх” зэрэгбүгд 23 төрлийн ном, сурах бичгийг тус бүрийг 1000-1500 хувь хэвлэн тараасан байна.

Ишдоржийн орчуулгаар 1932 онд Байгалийн шинжлэл /амьтны аймаг/, /хий, ус, шороо, гурван махбодь/, /ургамлын аймаг/, /хүмүүний биеийн байдал/, /амьтны аймаг дорд дэвтэр/ гэж таван дэвтэр, Ишдоржийн Тооны ухааны товч тайлбар, Эрдэнэбатуханы дэлхийн ерөнхий байдал, Орос хэл сурах дэвтэр зэрэг олон арван номыг олон хувиар хэвлэсний дотор зарим номыг латин үсгээр хэвлэн гаргасан байна. Энэ үеийн багш нар орос хэлнээс орчуулан ашигладаг байсан номнуудаа улмаар сурах бичиг болгон хэвлүүлж байсан ажээ.

1933, 1934 оны үеэс бага сургуулийн багш нар ба бичиг үсгийн багш нарт зориулан Ишдоржийн “Бага сургуульд хэл бичиг заах арга” номыг зохион хэвлүүлэх ажлыг хийжээ.

Цэвээн Жамсранов, Эрдэнэбатхан, Б. Ишдорж нарын зохиож, орчуулсан сурах бичгүүдийг хүснэгтээр үзүүлбэл:

Хүснэгт 1

Сурах бичгийн нэр	Он	Зохиогч
Орчлон ертөнц, нарны аймгийн үүсэл	1913	Цэвээн Жамсранов
Дэлхийн тухай анхны төсөөлөл	1913	Цэвээн Жамсранов
Байгаль бодисыг судлах бичиг	1913	Лункевич, Цэвээн Жамсрановын орчуулга
Оюун түлхүүр	1921	Цэвээн Жамсранов
Зурхайн бодлого	1922	Цэвээн Жамсранов
Хүүхдийн журамтай сурах	1923	Цэвээн Жамсранов
Хичээлийн бичиг	1923	Цэвээн Жамсранов
Санамж бодлогын бичиг	1924	Цэвээн Жамсранов
Тоо бодлогын бичиг	1924	Цэвээн Жамсранов
Багш нарын II хурлын тогтоол	1924	Цэвээн Жамсранов
Монгол цагаан толгой	1924	Цэвээн Жамсранов
Монголын газарзүй	1927	Цэвээн Жамсранов
Монгол хэлний зүй		Б. Ишдорж
Монгол улсын хураангуй түүх	1924	Б. Ишдорж
Герман-монгол хэлний толь бичиг	1928	Б. Ишдорж
Монгол хэлний дүрэм	1930	Б. Ишдорж
Бага сургуульд хэл бичиг заах арга		Б. Ишдорж
Багш нарыг давтан сургах түр сургууль	1930	Б. Ишдорж
Монголын шинэ үсгийн заавар	1931	Б. Ишдорж
Унших дэвтэр	1931	Б. Ишдорж
Тооны ухааны товч тайлбар	1931	Б. Ишдорж
Монгол үсэг хэмээх дэвтэр	1933	Б. Ишдорж
Монгол хэлний яруу найруулга	1934	Б. Ишдорж

Хоёр үгийг хавсран бичиж болох эс тухай	1935	Б. Ишдорж
Монгол үсгийн сурах бичиг	1936	Б. Ишдорж
Шинэ толь бичиг гарсан тухай	1937	Б. Ишдорж
Дэлхийн ерөнхий байдал	1930	Эрдэнэбатхан
Орос хэл сурах дэвтэр	1931	Эрдэнэбатхан

Дүгнэлт

Монголд өнгөрсөн зууны 10-аад оноос орчин үеийн шинэ боловсролын тогтолцоо, сургалтын агуулгыг бий болгож хөгжүүлэхдээ тэр үеийн Орос, хожим нь Зөвлөлтийн боловсролын тогтолцоог бүхэлд нь дууриалгаж тогтоосон юм. Орчин үеийн боловсролын тогтолцооны уламжлалгүй байсан Монгол оронд шинэ соёл, боловсролыг хөгжүүлэхийн тулд Оросоос шууд экстернтлон оруулахаас өөр үр ашигтай дөт зам байгаагүй гэж Монголын боловсрол судлаачид үздэг.

Ж. Цэвээн, Эрдэнэбатхан, Б. Ишдорж нарын Европ зүгийн боловсролтой сэхээтнүүд монголд ирж Орос болон Европын орнуудын сургуулийн жишгээр сургууль байгуулах ажилд хүчин зүтгэсэн нь тус оронд сургуулийн өрнөдийн загвар нэвтрэх боломжийг нээж өгч, түүгээр дамжин тус оронд орчин цагийн боловсрол түгэн дэлгэрэх нөхцлийг бий болгожээ.

Анхны бага сургуулиудад зааж байсан хичээлийн сурах бичгүүд бол нэр дурдагдсан багш эрдэмтдийн бичиж хэвлүүлсэн зохиолууд голлож байжээ.Цаашид тэдний шинэ цагийн монголын боловсролын түүхэнд гүйцэтгэсэн үүрэг, зохиож, орчуулсан сурах бичиг, гарын авлага зэргийг эмхтгэх, сурах бичгийн агуулгыг нягтлах, харьцуулах,гайхам амьдралынх нь намтрыг гүнзгийрүүлэн судлах шаардлагатай байна.

Ном зүй

Монгол улсын Үндэсний Төв архив. Х-1. Д-1. Хн-179. Х.-25-26.

Монгол улсын Үндэсний Төв архив. Х-1. Д-2. Хн-146. Х.-229-230.

Автономитын үеийн Монгол сургууль (1911-1919). Улаанбаатар,1966.

Бага боловсролын нийгмийн ухааны сургалтын агуулга, арга зүй, үнэлгээ. Улаанбаатар, 2017.

Их соён гэгээрүүлэгч Ж. Цэвээн. Улаанбаатар, 2011.

Монгол хэл бичгийн судлал-ХI. Улаанбаатар, 2008.

Содномваанчиг Г. Монголын бага, дунд боловсролын сургалтын агуулгын хөгжлийн түүхэн тойм. Улаанбаатар, 2008.

Хувьсгалын ардчилсан шатны ерөнхий боловсролын сургууль (1921-1940). Эх бичгүүдийн эмхтгэл. Улаанбаатар, 1967.

XX зууны Монголын боловсрол судлал (туршлага, сургамж)

Цыбиков Б.Д. Базар Ишдорж. (Ишдорж багши). Выдающиеся бурятские деятели. Выпуск №3.

Цыбиков Б.Д., Чимитдоржиев Ш.Б. Цыбен Жамцарано. Улан-Удэ, 1997.